

13. Абылай хан : тарихи жырлар / Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясы ; М. О. Әуезов ат. Әдебиет және өнер институты; құраст. С. Дәуіт. Бірінші том. - Алматы: Жазушы, 1993. -412 с
14. Асфендияров, Санджар Джафарович. История Казахстана (с древнейших времен) / С. Д. Асфендияров. Т. 1/-Алма-Ата ; Москва : Казахстанское краев. изд-во, 1935, - 260 с.
15. Избранное: научные исследования, труды на казахском и русском языках: Монографии. Статьи. Речи. Доклады. Стихи. Переводы. Письма/ Букейхан, Алихан. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. -478 с.
16. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. (Құрастырған Ғарифолла Әнес. 2-басылым). Алматы : «Өлке» баспасы, 2003. - 240 б.
17. Каратаев Б.Б. Обзор материалов из истории колонизации казахского края в связи с восстановлением казахов Оренбургского края в 1869 году и в начале 1870-х годов / Сост. Абеннова Б.С. – Алматы, 2006. - 322 с.
18. Озганбай Ә., Құрманбеков Б. Қайраткер Қаратаев. – Алматы : «Арыс» баспасы, 2013. – 256 б.

МАҢҒЫСТАУДАҒЫ АҢЫЗ ҚАЛА - ҚЫЗЫЛҚАЛА

Наурызбаева Е.С.

Ғылыми жетекшісі: PhD доктор Есен С.Ғ.

Астана Халықаралық Университеті

nauryzbaeva2206@gmail.com

Астана қ.

Ортағасырлық Қызылқала қаласы Бозашыдан Хиуа мен Хорезмге жүретін ұлы жолдың бойында, қазіргі Маңғыстау облысы, Маңғыстау ауданына қарасты Шайыр ауылына жақын жерде орналасқан. Ол орталық Қаратаудан солтүстікке қарай ағып жатқан қос бұлақ қосылған Ақмыштың қасында, Шерқала тауының етегінде орын тепкен.

Қызылқала ортағасырларда базары қайнаған сауда сарайы, бір уақыттарда әскери бекініс болғандығы айтылады [3;80-81 б]

Қызылқала қаласындағы зерттеу жұмыстары XX ғасырдың 70-80 жылдары басталды. Алғашқы қазба жұмысы 1978 жылы КСРО ғылым академиясы жанындағы археологиялық зерттеу тобының Еділ-Жайық экспедициясына жетекшілік еткен Л.Галкиннің зерттеулерінен бастау алды. Бұл жылдары Қызылқала қаласының топографиялық құрылымы мен өмір сүру уақытына қатысты болжамдар жасалып, қала мәдениеті туралы жалпы ақпараттар жиналды. Экспедиция деректері бойынша қала бекініс сипатында тұрғызылған. Себебі қала қамалдарының ұзындығы 4-4,5 метрді құраған, ал орта ғасырларда 6 метрден асуы да мүмкін. Л.Галкин бекініс пен рабадқа бөлінген қаланың топографиялық құрылымына көбірек көңіл бөлеген. Бекініс 110x115 м. көлемінде, ал қамал ірі тастардан қаланған, ені 2-2,3 м. . Қаланың сыртқы бөлігі мықты сом тастардан, ішкі жағы күйдірілген қызыл кірпіштен қаланғандықтан қала Қызылқала атауын алуы мүмкін. Қалаға кіретін жалғыз қақпа оңтүстік-батыс қабырғада орналасқан. Рабадта 100-ден астам құрылыс орындары сақталған, олардың орташа көлемі 15x8 м.. Қала аумағы жанындағы қабірлерді қоса алғанда шамамен 50 га жерді қамтиды. [2;9 б] Деректер бойынша алғаш рет Л.Галкинге Қызылқала жайлы мағұлмат беріп, қаланы көрсеткен Маңғыстау өлкетанушысы, Қазақ КСР еңбек сіңірген қайраткері – Есбол Өмірбаев. Осы тұлғаның бастауымен Қазақстанның ортағасырлық құпияға толы қалаларының бірі Қызылқала зерттеуі бастау алды. Л.Галкиннің деректері бойынша қаладағы қоныстану X ғасырдың екінші жартысы мен XIII ғасырдың басын қамтиды. Алайда бұл ақпараттың қандай деректерге сүйеніп дәлелденгені белгісіз болды. Зерттеулер барысында Қызылқала қаласының тарихи маңызы мен мәдениеті туралы жаңа мәліметтер ашылды. Археологиялық қазбалар, қала тұрғындарының өмір салты, сауда-саттық, қолөнер және мәдениетінің дамуы туралы құнды деректерді ұсынды. [1;8 б]

Кезекті зерттеу 2004 жылы Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының археологы А.Е.Астафьев басшылығымен жүзеге асты. А.Е.Астафьев бастаған археологтардың басты мақсаты қаланың шекаралары мен оның құрылымын айқындау, барлық құрылыс кезеңдерін зерттеу және бұл елді мекеннің нақты өмір сүрген уақытын дәлел жүзінде белгілеу болды. Алғашқы қазба жұмыстары бекініс қамалдарын екі жағынан қазудан басталды. Нәтижесінде қаланың ұзақ жылдық тарихы бар екені анықталды. 2005 жылдан бастап археологиялық команда қамалдардың сыртқы бөлігін көлемді түрде зерттеп, қамалдың көптеген қабаттары бар екендігіне көз жеткізді. Яғни қала өмір сүру кезеңінде көптеген қайта құрулардан өткен. Халық бір жерде ұзақ уақыт өмір сүрген кезде құрылыс жиектерінің қатпарлары қалыптасады. Олардың тіршілік еткен кезеңдері нақты уақыты белгіленген тиындармен немесе зат қалдықтары арқылы айқындалады. Қызылқала қаласының бастапқы қазба жұмыстарынан үй жануарларының сүйектері, тұрмысқа пайдаланылған қыш ыдыстардың сынықтары табылды. Қаланың үстіңгі қабатына табылған бұл қыш ыдыстардың XIII ғасырдың бірінші жартысына тиесілі екендігі анықталды. Елді мекендегі өмір Шыңғысхан әскерінің Хорезмге жасаған талқандаушы жорығынан кейін тоқтаған болуы мүмкін. Яғни Алтын Орда дәуірінде қала болмаған. Себебі XIV ғасырда өмір сүрген қалалар үшін ең үздік материалды жәдігер – Алтын Орданың суретпен әсемделген тұрмыстық ыдыстары болды, ал Қызылқаладан оған ұқсас ештеңе табылмаған. Сондықтан Қызылқала

қаласының өмір сүруі тоқтаған уақыт деп XIII ғасырдың бірінші жартысын айта аламыз. Алайда қаланың негізі қаланған уақыттың дәлелдемесі көп уақытқа дейін белгісіз болып қала берді. [3;82 б]

Қала құрылысының қай уақытта салына бастағаны да ғалымдардың қызығушылығын тудырған сұрақтардың бірі еді. Бұл сұрақтың жауабы 2021 жылы қазба жұмыстарын аяқтау кезеңі барысында ғана анықтала бастады. Осы уақытта 1014 жылға жататын, Ауғанстанда соғылған Махмұд Газневи динары (алтын монета) табылды. Бұл монета бекініс құрылысы басталмай жатып, яғни сәл ертерек уақытта ғана соғылуы мүмкін. Бірақ монетаның қала аумағына келуі X ғасырдың екінші жартысы кезеңімен сәйкес келеді. Осы деректемелерге сүйеніп, Қызылқала қаласының X ғасырда тұрғызылып басталғандығын аңғара аламыз.

Қызылқаланың өмір сүру уақытына тоқталсақ, қазба жұмыстарының нәтижесінде елді мекеннің мәдени қалдықтарында үш құрылыс қабаты қалыптасқаны белгілі болды. Қалыптасқан әр бір қабат өзіндік маңызды тарихи сипатқа ие. Елді мекеннің бірінші қабаты саз балшықтан соғылған бекініс және мұнаралардан тұрған. Бекіністің биіктігі кезінде 6,5 метрден кем болмаған. Ал қалыңдығы алғашында шамамен 4 метрді құраған. Жоспар бойынша бекініс көлемі 110x115 метр. Яғни шаршы тәріздес. Бекіністі қоршаған 12 төрт бұрышты мұнаралар да болған. [2;10 б] Мұнаралар мен бекіністер ішкі бөлікке қарай еңістелген. Бекініске қамалдың бірнеше бөлігінде орналасқан шағын құпия қақпалар арқылы кіруге болған. Шағын қақпалар қосалқы есіктер ретінде қарастырылған. Бұл кейінгі зерттеу нәтижелерінде белгіленді. Себебі бастапқы деректерде қалада тек бір басты қақпа болған деп жазылған. [2;9 б]

Ал бұл бекіністің салыну тарихына келсек, өте үлкен құпияны сақтайды. Себебі орта ғасыр кезеңінде Маңғыстау аймағында өмір сүрген барлық қалалар жергілікті әктас пен қиыршықтастар арқылы салынған. Бұл дерек алғашқы уақытта Қызылқаланың салынуына басқа мемлекет архитектурасының ықпал еткенін дәлелдейді. Ықпал етуші мемлекет – көршілес азиялық мемлекет Хорезм болуы әбден мүмкін. Хорезмнің саз балшықтан сәулет салу өнері қаланың салынуына кепіл болды. Сонымен қатар Қызылқала қаласының жақын маңайында ешқандай айтып өтерлік елді мекендер болмаған. Қызылқала бекінісі Хорезмнің белсенді сыртқы саясаты кезеңінде көршілес оғыз-түрік көшпелілері жерінде маңызды сауда және саяси бекініс ретінде пайда болған болуы мүмкін. Деректер бойынша бұл қала әскери бекініс немесе Ұлы Жібек жолының солтүстік тармағында орналасқандықтан сауда аялдамасы ретінде салынуы да мүмкін. Қалада табылған көптеген кірпіш күйдіретін, металл балқытатын пештер, көптеген бұйымдар оған дәлел бола алады. Андрей Астафьев атап өткендей “Қызылқалалықтар кірпіш өртеп, күнделікті тұрмысқа қажетті түрлі ыдыстар шығарған. Бір ғажабы солардың мықтылығы, желге де, суға да төзімділігі қайран қалдырады...”. Андрей Астафьев Қызылқала қаласына жүргізген қазбаның алғашқы кезеңінде қаладан көптеген балқытылған металл қалдықтарын тапқан. Яғни бұл мәлімет қалада жоғары температурада металл өңдейтін пештер мен орталықтардың болғандығына негіздеме бола алады. Кейін қаланың төменгі бөліктерінің әр аймағынан қазылған дөңгелек тұрмыстық шұңқырлар мен саз пештер табылған. Қала металл өңдеудің озық үлгісін қолданған. Қызылқалада тіпті кірпіш, тас, құмыра шығаратын зауыт болуы мүмкін. [1;18 б] Қызылқаланың көзешілері кең көлемде тұрмыстық, шаруашылық және асқа арналған ыдыстар жасаған. Саз ыдыстардың бір бөлігі нақышталған, қалыпталған өрнекпен басылған. Тіпті араб әрпімен жазылған сынықтар да кездеседі. Олардың кейбірі Хорезм және Ираннан жеткізілген. Кейбір тұрмыстық тіршіліктерде шөлмек ыдыстар да қолданылған. Ал қала ішіндегі жеке бөлмелерді безендіру үшін кірпіштерді ойып қолданған.

Сол кезеңдегі ірі сауда жолы – Ұлы жібек жолының солтүстік тармағы Каспийді жағалап, Сарайшыққа қарай бағытталған. Сондықтан Қызылқала Ұлы Жібек жолының аялдамасы, сауда қаласы ретінде танылуы әбден мүмкін. Қалада металл өндірілген, егістіктер болған, сондай-ақ Хорезммен байланысы бар болғандықтан қаланың жақсы сауда байланыстарын жасауға мүмкіндігі болды. Маңғыстаудың Қаратау тауынан өндірілетін жергілікті мыс, темір және қорғасынның экспортталуы қала қазынасының басты кірісінің құраушысы болған. X ғасырдың екінші жартысында Қызылқала қалашығының іргетасы қаланғандықтан, бұл Хорезмдік бекіністің тұрғызылуына Маңғыстаулық бай шикізат көзі де негізгі себеп болуы мүмкін. [3;82 б]

Қызылқала жайлы қызықты деректердің бірі – онда егістік алқаптары, тіпті жүзімдіктердің болуында. Алғашында бұл теорияға ешкім сенсе қоймаған. Себебі Маңғыстау-Қазақстанның шөлге айналаған аймағы. Қазіргі уақытта бұл жерде егістік немесе жүзімдіктерден бөлек, тіпті қарапайым шөптің өзі сиреп өседі. Алайда көп жылдық зерттеулер бұл ақпаратты мойындады. Қызылқалалықтар егін шаруашылығымен айналысқан. Қала шекарасын аэро зерттеулер аймақта жыртылған жерлердің көп болғанын дәлелдейді. Ал қазір бұл аймақтың шөлденуінің себебі- жаһандық жылынудың себептерінен деп тұжырымдалды. Сондай-ақ қала қатпарларынан әлі де бұзыла қоймаған, мықты металдан дайындалған орақ және дақылдарды ұнтақтаушы тас диірмендер табылған. Одан бөлек Қызылқалада әртүрлі ыдыстар, алтын жалатылған моншақтар, құмыраға салынған күмістер кездескен. Осы аймақтың кейбір жерінде Сарыүйек деген жыландар кездеседі, халықтың айтуына қарағанда, олар алтын, күміс жатқан жерді қорғайды екен. Соған қарағанда бұл қалада сондай бағалы заттар болған. [1;20 б] Қызылқаланың мәдени қабатынан қоныс тұрғындары етін жеп, тамақтанған жануарлардың сүйектері жиі табылады. Сүйектердің басым бөлігі мүйізді, ұсақ жануарға, жылқы, түйе мен сиырға тиесілі. Сонымен қатар жергілікті арқардың өзге түрі, қарақұйрық пен киіктің сүйектері де кездеседі. Қаладан бекіре балығының таразылары табылған. Осы жердің жергілікті балықшылары Қызылқалалықтарға бекіре тұқымдас балық пен түрлі уылдырықтар жеткізіп отырған.

М. Елеуовтың жетекшілігімен жүргізілген қазба жұмыстары кезінде қазіргі уақыттың жас жеткіншектері де ойнайтын асықтар табылды. Қала аумағындағы бір шұңқырдан өте көп мөлшердегі асықтар

казылған. Олардың саны 98 жетеді. Кейбір асықтарда ойыншылардан қалған таңбалар да болған. Қызылқалада табылған бұл үй жануары сүйектері олардың мал шаруашылығымен айналысқандығының бірден бір дәлелі. Сонымен қатар қалашықта зергерлік шеберханалардың болғанын нақты дәлелдейтін материалдар табылды. Майда салпыншақтарды өңдеуге арналған тастан құйылған қалыптың сынығы зергерлік шеберханалардың болуының ең маңызды дәлелі. Шөлмек кілегейі, қызыл маржан, нефрит, сутас, каури бақалшағы, балтық кәріптасы мен ауған көк тасы сияқты заттардан әйелдерге арналған әшекейлер жасалған. [2;42-43 б]

Қызылқаланың халық өмір сүрген тұрғын бөлмелері толықтай керекті заттармен жабдықталған. Тамақ пісіру мен жылытуға екі түрлі ошақ қолданылған, тоңазытқыш ретінде көлемді ыдыс – хум пайдаланылған, су тасу үшін кәріз жүйелері орналастырылған, шағын аулаларда әжетханалар жасалған. [2;21 б] Осыншама үлкен архитектуралық озық үлгіде салынған бекініс қала тағы да бірнеше ғасырлар өмір сүргенінде өз кезеңінің ең дамыған орта ғасырлық қаласы болар еді. Бұл қаланың қазіргі таңда атағы шықпауының бірден бір себебі жүйелі түрде зерттеудің жүрмеуі еді. Себебі археологиялық экспедиция барысында қаланың зерттелуіне жеткілікті қаржы бөлінбеді. Қала Маңғыстау облысының көрнекті жерінде, көлік торабының бойында орналасқанымен, туристтер тұрмақ жергілікті халық та қала жайлы ақпараттардан бейхабар. Бұл қала жайлы ешқандай насихат жұмыстары жүрмегендіктен. Сондықтан Маңғыстау аймағындағы тарихы мол ескерткіштерді кешенді түрде зерттеу – қазіргі археологтардан күтетін үлкен бір жұмыс дей аламыз. Археологиялық жұмыстар әлі де өз жалғасын тапса, қала тарихынан күтер жаңалықтар көп.

Қорытындылай келе, Маңғыстауда орналасқан Қызылқала қаласы өзінің тарихи маңызы жоғары мәдени мұралардың бірі. Сондай-ақ көпшіліктің көңілін аудартатындай ауқымдыда тартымды орын болып табылады. Қызылқаланың туристік нысан ретіндегі мүмкіндігі өте жоғары деп бағалауға болады. Себебі Қызылқала қаласы Маңғыстау облысының орталығында, теңіз деңгейінен 300 метр биіктікте орналасқандықтан, қала табиғи ландшафттың ерекше көріністерімен үйлесім тапқан. Оның айналасында шөлді және жартасты қыраттар, сондай-ақ көпшілік жиі баратын Шерқала тауы мен Айрақта петроглифтері сияқты тарихи-мәдени нысандар іргелес орналасқан. Қаланың туристік нысан ретіндегі даму жоспары жасалып, жүйелі жұмыстар жүргізілсе ескерткішке келушілердің саны артып, мәдени шаралар өткізіліп және жергілікті халықтың әлеуметтік ахуалына да оң әсерін тигізер еді. Географиялық тұрғыдан, Қызылқала өте оңтайлы жерде, яғни аудан орталығына не бары 30 км жерде күре жолдың бойында орналасқан. Бұл ескерткішке коммуникациялық жүйелерді тартуға жақсы мүмкіндік берді. Жалпы Маңғыстау өңірінде туристер тамашалайтын ортағасырлық қала ескерткішінің жоқ екендігін ескеретін болсақ, біздің бұл ойымыздың маңызы тіптен арта түседі. Сондықтан қазір де бұл қала жайлы әлде де болса кешенді зерттеулер жүргізіп, туристік нысан ретінде қолға алу мәселесі кезек күттірмейтін жұмыстар дер едік. Егер осы идеялар толығымен қолға алынып, жүйелі орындалса Қызылқала қаласы халық көп келіп тамашалайтын жергілікті туристік дамыған ландшафт болары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Отчет о научно-исследовательской работе «Разработка проекта охранной зоны памятника истории и культуры», «Городище Кызылкала, урочище Акмыш» Мангистауского района, Мангистауской области // Научный руководитель – Захаров С.В. – Алматы, 2017.
2. «Қызылқаланың археологиялық ескерткіштерін зерттеу» жобасы бойынша 2008 жылы жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстары туралы есеп // Жоба жетекшісі – М.Елеуов. - Алматы 2008.
3. Ақылбеков С.А., Маңғыстаудың ежелгі қалалары. Зерттеуші – Исследователь. 2014.

1 сурет. Қызылқаланың жалпы көрінісі

2- сурет. Қызылқаланың графикалық жаңғыртпасы

ҚАЗАҚТЫҢ ҮЙЛЕНУ САЛТЫ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ ЖАЙЛЫ

Нұралы А

Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті

Ғылыми жетекшісі, т. ғ. д, еңбек сіңірген профессор Алимбаев Т.А.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ.

Қазіргі Қазақстан ұлттық жаңғыру кезеңін бастан кешіруде. Ұлттық-мәдени жаңғыру процесі мәдени парадигманың өзгеруін білдіреді. Бұрынғы түсініктерді қайта қарау, ұмытылған немесе тыйым салынған атауларды қайтару қазіргі Қазақстанның мәдени өміріне тән белгілер болып табылады. Өз халқының тарихына, ұлттық мәдениетіне, этникалық топтың қалыптасу бастауларына және оның жаһандық өркениет жүйесіндегі эволюциясына деген қызығушылықтың артуы – бүкіл посткеңестік кеңістікке тән шындық. Мен бұл тақырыпты өзекті деп есептеймін, себебі ол қазақ халқының мәдениеті, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі туралы аздап білуге көмектеседі. Бұл мақалада қазақтардың үйлену салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары туралы толығырақ айтылады. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып – әр халықтың жаны. Олар ғасырлар бойы қалыптасады. Олар ұрпақтан-ұрпаққа ауыздан-ауызға жетіп, үлкендер оларды құрметтеуге үйретсе, жастар ықыласпен өмірлеріне кіргізеді. Қазақстанның дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары көптеген ғасырлар бойы жасалып, мұқият сақталды. Бұрын қазақтар көшпелі халық болған, кейін отырықшылыққа көшіп, мәдениетіне әсер еткен. Олар ғасырлар бойы жинақталған даналыққа зор құрметпен, құрметпен қарайды. Олар оны қазіргі өмірде өздерінің салт-дәстүрлерінде сақтайды, Қазақстанда олар ескі ережелердің сақталуын өте мұқият қадағалайды. Халық өзінің ата-тегін, тамырын ұмытпайды. Бұл халыққа керемет тиімді әсер етіп, халықтың ынтымағы мен бірлігіне ықпал етеді. Салт – дәстүр – ұлттың болмысының көрінісі, оның қалай өмір сүретінінің, не туралы ойлайтынын, неге сенетінінің көрсеткіші.. [1]. Қазақ қорлары да бұл анықтамадан тыс қалған жоқ. Олар қазақтың көшпелі тұрмысынан ғасырлар бойы дамып, уақытты, кеңістікті және уақыт олардың алдына қойған барлық кедергілерден өтті, ал кейбіреулері өзгеріссіз, ал кейбіреулері біршама деформацияланған күйінде бүгінгі күнге дейін сақталып келді. Бірақ бүгінде қазақ халқының дәстүрлі әдет-ғұрыптарының барлығын болмаса да, көпшілігін ұмытпай, ұлықтап, ұлықтауының өзі ұлттың одан әрі дамуына сөзсіз плюс. Адамдардың қазір не болғанына қарамастан, оларға ата-бабаларының өсиет еткені, әрине, ерекше назар аударуға және егжей-тегжейлі зерттеуге тұрарлық. [2].

Қазақ тойы аса маңызды оқиға ғана емес, сонымен қатар көп кезеңді той. Ал әрбір кезең қазақтың белгілі бір салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарымен, ырымдарымен, рәсімдерімен ұштасып жатады. Ежелгі әдет бойынша жетінші ұрпаққа дейінгі барлық туыстар жақын туыстар болып саналады, сондықтан олардың арасындағы некеге тыйым салынады. Демек, қазақтар үшін өз руын, бүкіл ата-бабасын тану дәстүр ғана емес, кезек күттірмейтін қажеттілік. Егер адамдар үйленіп, жетінші ұрпаққа дейін туысқан болса, бұл туысқандық және жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін деп есептелді. Әрбір қазақ мұндай қателікке жол бермеу үшін өзінің жеті атасын түгел білуге міндетті болды. Ал әкелер тіпті балаларын өздерінің шежіресін жатқа білуге мәжбүрлеген. Қазір қазақтардың барлығы жеті ұрпақты түгел біле бермесе де, олардың шығу тегін білуге тырысады. Сонымен қатар, ерте заманда ерте неке жастарды арсыздықтан сақтайды, сонымен қатар дені сау